

بررسی اصول صفحه آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی*

سامره کاظمی**

مدرس گروه گرافیک انستیتو هنر و معماری، دانشکده دکتر شریعتی تهران، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۶/۳/۲۰، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۶/۱۰/۱)

چکیده:

با ظهور کلام وحی، هنر کتابت قرآن، در قرون اولیه هجری قمری آغاز شد. به علت ارزش و اهمیت موضوع، این هنر در میان دیگر هنرهای اسلامی از جایگاه والایی برخوردار است و جزء متعالی‌ترین و شریف‌ترین هنرها نزد مسلمانان به شمار می‌آید. کتابت دوران اسلامی معنای گسترده‌ای دارد و تنها معطوف به هنر خط و خوشنویسی نمی‌باشد بلکه مجموعه‌ای از هنرها شامل خط و خوشنویسی، تذهیب و رنگ، کاغذ، صحافی و تجلید و... است و در حقیقت هنر صفحه آرایی امروز پایه در هنر کتابت دوران گذشته دارد. در این میان قرآن‌های دوره ایلخانی در کنار ارزش نسخه‌شناسی، به خاطر ویژگی‌های خاص صفحه آرایی، تذهیب و نقوش به کار رفته در آنها جزء بی‌نظیرترین و نفیس‌ترین آثار هنری دوره اسلامی محسوب می‌شوند، اما تا به امروز با دیدی گرافیکی مورد بررسی قرار نگرفته‌اند و پژوهش در مورد آنها می‌تواند باعث شناخت اصول صفحه آرایی در هنر اسلامی گردد. در همین راستا ابتدا پیشینه صفحه آرایی در ایران و تعریفی از آن بیان گردیده و اجزاء و عناصر به کار رفته در صفحه آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی شامل عناصر صفحه آرایی قرآن‌ها مانند خط و خوشنویسی، تذهیب و تزیینات، نقش و رنگ، تقسیم و تناسبات صفحه، به صورت تخصصی و بر طبق تحقیقات آماری مورد بررسی قرار گرفته و ساختار صفحه آرایی قرآن‌ها بیان گردیده است تا با توجه به این پژوهش بتوان کارکردهایی برای صفحه آرایی امروز پیدا کرد.

واژه‌های کلیدی:

قرآن، صفحه آرایی، ایلخانیان، کتابت، تذهیب.

* این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده با عنوان "بررسی اصول صفحه آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی" می‌باشد که به راهنمایی استاد سید ابوتراب احمدپناه و مشاوره استاد محمدرضا ریاضی در تاریخ ۸۵/۲/۲۷ در دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس دفاع شده است.

** تلفن: ۰۲۱-۶۶۳۸۷۵۲۷، نامبر: ۰۲۱-۲۲۵۵۷۰۰۶، E-mail: samereh_k@yahoo.com

مقدمه

آنجا که هنر صفحه آرای امروزی پایه در هنر کتابت گذشته دارد، تا به امروز با دیدی گرافیکی مورد بررسی قرار نگرفته اند و اصول به کار رفته در صفحه آرای این قرآن ها معرفی نشده است. در این مقاله به صورت خلاصه عناصر و ویژگی های صفحه آرای قرآن های دوره ایلخانی شامل: پیشینه صفحه آرای و تعریف آن، تقسیم و تناسب اوراق و عناصر صفحه آرای قرآن ها مانند خط و خوشنویسی، تذهیب و تزیینات، نقوش و رنگ، مورد بررسی قرار گرفته است.

دستاوردهای این مقاله برپایه مطالعات اماری و مقایسه قرآن های خطی دوره ایلخانی موجود در موزه های مختلف از جمله موزه ایران باستان، موزه و مخطوطات کتابخانه استان قدس رضوی، کتابخانه کاخ موزه گلستان و کتابخانه ملک می باشد. از میان این نسخ، هشتاد نسخه برتر انتخاب و مورد بررسی، تحقیق، پژوهش و مقایسه آماری قرار گرفته است تا با توجه به این تحقیق بتوان کارکردهایی برای صفحه آرای امروزی پیدا کرد.

در آثار و تاریخ هنر دوره اسلامی، کتابت قرآن مجید به علت اهمیت و ارزش موضوع به عنوان متعالی ترین و ارزنده ترین هنر در بین مسلمانان شناخته شده است و جایگاه خوبی برای شناسایی شاهکارهای هنر اسلامی می باشد.

کتابت قرآن ها در هر دوره از ویژگی ها و اصول خاصی برخوردار است. در این میان قرآن های متعلق به دوره ایلخانی در کنار ارزش بالای هنری و نسخه شناسی به خاطر نوع صفحه آرای و نقوش به کار رفته در آنها جزء بی نظیرترین و نفیس ترین قرآن ها در هنر دوره اسلامی به شمار می آیند که دارای اصول زیبایی شناسی منحصر به فردی می باشند.

در کتابت و صفحه آرای قرآن های دوره ایلخانی، خط، سطر، جدول، دورنوشته، حواشی منقش رنگارنگ و مذهب، خطوط پیچان و اسلیمی های الوان هر کدام در عین استقلال، آن چنان به هم وابسته اند و از چنان تناسب و نظمی برخوردارند که گویی واحدی از درجه کمالند. اما نظر به ارزش و اهمیت این قرآن ها و از

تعریف صفحه آرای

به معنای اعم مترادف است با واژه "میزانپاژ" در فرانسه و واژه "لی آوت" در انگلیسی و اصطلاحاً صفحه پردازی و ماکت کردن نیز همین معنی را می دهد و به معنای اخص عبارت است از طراحی، تنظیم و اجرای صفحات چاپی کتب، نشریات، پوستر و کاتولوگ و غیره (افشارمهاجر، ۱۳۸۳، ۱۲) و ایجاد رابطه و تناسب بین تصاویر، حروف و خط نوشتاری، کاغذ، فضا و قطع کاغذ، نقوش و کلیه تمهیداتی است که صفحه آرا برای زیباتر کردن، جذابیت و بالابردن کیفیت هنری و انتقال پیام نوشتاری به مخاطب، به کار می برد. به استنباط نگارنده صفحه آرای اصطلاح امروزی، هنر کتابت دوران اسلامی است.

تقسیمات و تناسب اوراق در صفحه آرای قرآن های دوره ایلخانی

مشاهده صفحات قرآن ها و اوراق خطی دوران اسلامی نشان می دهد که کاتبان و هنرمندان برای ایجاد روابط مناسب و زیبایشناسانه در صفحه بین عناصر نوشتاری، تصویری، تزیینی و

پیشینه صفحه آرای

پیشینه صفحه آرای در ایران، به گذشته های بسیار دور یعنی زمانی که سومری ها بر روی لوح های گلی، مفاهیم مرتبط به یکدیگر و ادامه داری را می نوشتند، باز می گردد. بهترین و کهن ترین نمونه صفحه آرای قبل از دوران اسلامی را می توان در کتاب مصوری به نام "ارژنگ" یا "ارتنگ" اثر مانی پیامبردین مانویت دید. از مانی جمله ای است که می گوید:

"برادران من (مسیح و ...) با کلام، دین خود را اشاعه داده اند اما من نه تنها با کلام که با تصویر هم دین خود را اشاعه می دم" (پاکباز، رویین جزوه کلاسی).

با ظهور دین مبین اسلام، معجزه دین توحیدی، قرآن کریم، تأثیر شگفت انگیز و عظیمی بر رشد و تکامل هنر خوشنویسی، کتابت و صفحه آرای گذاشت که این سیر تحول و روند تکاملی تا به امروز ادامه دارد.

یکی از غنی ترین آثار بر جای مانده که گنجینه عظیمی از ارزش های بصری هنر صفحه آرای به شمار می رود، قرآن های خطی دوران اسلامی است. آشنایی با این شاهکارهای تصویری می تواند در این دوره، زمینه ساز تحول و سبکی نو در هنر صفحه آرای گردد.

بخش سوم صفحات اختتامیه است که در صفحات آخر معمولاً کتاب نام خود و زمان تحریر قرآن را به عدد و حروف نوشته و در بسیاری موارد نیز فقط به ذکر تاریخ تحریر اکتفا شده است. در بعضی از قرآن‌ها، صفحه آخر به وقفنامه و دعای ختم قرآن اختصاص دارد. در مواردی نیز صفحات اختتامیه از تزیینات و آرایش بیشتری برخوردارند و یک یا دو صفحه تمام مذهب را تشکیل می‌دهد.

در بیشتر قرآن‌های دوران ایلخانی بخش متن، قلمرو نوشتار، و حاشیه صفحه، قلمرو آرایش و تزیین است. در مواردی نیز متن و حاشیه برای دو موضوع جداگانه در نظر گرفته شده مثلاً در بعضی قرآن‌ها، متن صفحه به آیات اختصاص دارد و در حاشیه ترجمه آیات آورده شده است. علاوه بر این موارد، تناسب بین متن و حاشیه بستگی به ذوق و سلیقه کاتب داشته و در بیشتر قرآن‌های دوره ایلخانی اندازه حاشیه نسبت به متن حدوداً کمتر از یک سوم سطح صفحه است. اما، در مواردی نیز، توجه و فضای بیشتر به حاشیه اختصاص داده شده. حاشیه‌سازی، در قرآن‌های دوره ایلخانی بسیار مورد توجه بوده و به این موضوع اهمیت زیادی داده شده، چنین حاشیه‌هایی محل هنر نمایی تذهیب‌کاران است که با ذوق بالای هنری به بهترین نحو از این فضا برای هر چه زیباتر و جذاب‌تر نمودن صفحات استفاده کرده‌اند.

در بعضی از قرآن‌های دوره ایلخانی برای صفحه شمار، اولین کلمه صفحه بعد را گوشه پایین سمت چپ صفحه قبل می‌نوشتند که به آن "رکابه" می‌گویند (ریاضی، ۱۳۷۹، ۴۵) و از این طریق می‌توان شمار و صفحات افتاده را به دست آورد (تصویر ۲، نمونه رکابه در انتهای صفحه سمت چپ).

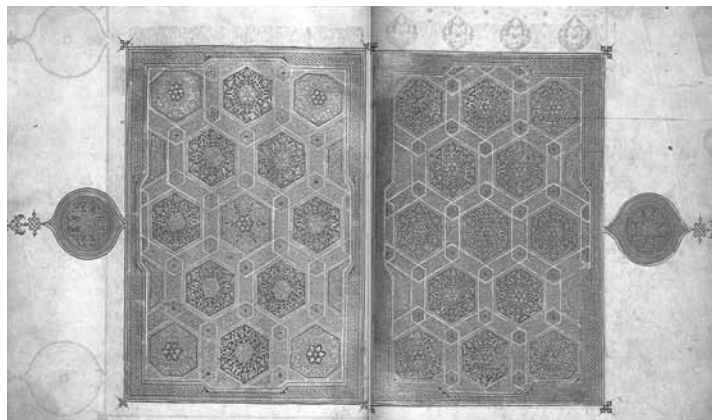
تصویر ۲- صفحه ای از قرآن به خط ریحان، کتابت ارغون کاملی، تذهیب سیفالدین نقاش، سال ۷۳۰ هـ ق، بغداد، (سبک خوشنویسی ارغون مانند یاقوت است و جوهری که در سراسر متن به کار گرفته سیاه پررنگ و یکنواخت است. کاغذ آن خوب صیقل داده شده و مانند کاغذ کلاسه براق است. سرسوره‌ها با نقوش اسلیمی زیبا و ترکیبی از رنگ‌های مختلف مزین گشته و علامات حواشی صفحات و ظرافت تمام و طرح مناسب تذهیب گردیده این قرآن از جمله آثار نفیس و نادر به شمار می‌رود.
ماخذ: (سودآور، ۱۳۸۰، ۴۱)

فضاهای خالی از یک الگوی ساده و روان و یکسان در صفحه آرایی اوراق و کتاب‌ها سود برده‌اند و اساس کار آنها مبتنی بر تقسیمات طولی و عرضی سطح صفحه به کمک مسطره بوده است.

مسطره^۱ مانند "پایه کار" یا "گرید" در صفحه آرایی امروز است (افشارمهاجر، ۱۳۸۳، ۱۳) و برای قانونمند کردن و تعیین عواملی مانند طول سطرها و فاصله آنها از یکدیگر، فاصله ستونهای حروف از هم و مواردی از این قبیل در یک کتاب یا اثر به کار می‌رفته است. به کمک آن کاتب می‌توانست صفحه یا صفحات کتاب را در یک یا چند نوبت جدول بندی نموده و به بیانی دیگر به متن و حاشیه تبدیل نماید در نتیجه این عمل تمامی صفحات کتاب از نظر متن، حاشیه، تعداد اندازه و فواصل سطور با هم برابر می‌شدند (ریاضی، ۱۳۷۹، ۴۵).

تقسیمات و تناسبات قرآن‌های دوره ایلخانی از نظر صفحه آرایی، دارای سه قسمت مشخص است که تقریباً کلیه قرآن‌ها به این شیوه بخش بندی و صفحه آرایی می‌شدند.

بخش اول صفحات افتتاحیه است که کاتبان، صفحه اول یا چند صفحه اول را به طرح سرلوح و تذهیب اختصاص می‌دادند، و از این نظر همواره صفحات اول قرآن‌ها با نمایشی از هنر تذهیب در متن و حاشیه آغاز می‌شد. صفحات افتتاحیه خواننده را تشویق می‌کرد تا از محتوای کتاب آگاهی یابد و در ضمن جنبه احترام و زیبایی به کتاب می‌بخشید و در اکثر موارد صفحه دوم نیز قرینه صفحه اول، صفحه آرایی و تزیین می‌شد. در بعضی از قرآن‌ها قبل از صفحات متن، دو صفحه و در مواردی تا شش صفحه به نام صفحه "افتتاح" به صورت تمام مذهب و مرصع آرایش می‌شدند (تصویر ۱).

تصویر ۱- صفحه افتتاحیه جزء ۲۵ از قرآن ۳۰ جزئی، کتابت علی بن محمد الحسینی، ۷۱۰ هـ ق، موصل، نوشته شده برای اولجایتو سلطان ایلخانی و دو وزیرش رشیدالدین و سعدالدین، لندن، کتابخانه بریتانیا، شماره ۴۹۴۵.
ماخذ: (لینگز، ۱۳۷۷، ۵۲)

بخش دوم صفحات متن است که بعد از صفحات افتتاحیه شروع شده و تمامی صفحات آن به طور یکسان و مشابه صفحه آرایی می‌شدند و تنها تنوع تزیینات و آرایش سرسوره‌ها و گوناگونی نقوش این نظم کلی را تغییر می‌دهد.

عناصر و تزیینات به کار رفته در صفحه آرای قرآن‌های دوره ایلخانی

در صفحه آرای قرآن‌های دوره ایلخانی عناصر و تزیینات زیادی به کار رفته است که مهم ترین آنها، خط و خوشنویسی، نقش، تذهیب و رنگ است. در کنار این موارد، نوع رنگ و جنس کاغذی که برای کتابت به کار رفته نموده‌های متنوعی از عناصر یاد شده نمایان می‌کند. تمام این موارد به همراه درایت و تدبیری که کاتبان و مذهبیان دوره ایلخانی در ترکیب بندی و صفحه آرای قرآن‌ها به کار برده‌اند، شکوه، جلال و زیبایی قرآن‌های این دوره را دو چندان و غیر قابل وصف کرده است. همینطور تولید کاغذ در قطع‌های بسیار بزرگ از دیگر عواملی است که بر روی صفحه آرای قرآن‌ها دوره ایلخانی تأثیر گذاشته و ما در این دوران شاهد قرآن‌هایی در قطع‌های بسیار بزرگ هستیم (مانند قرآن شماره ۳۵۵۰) موزه ایران باستان به خط احمد سهرودی و تذهیب محمد بن ایبک، ابعاد ورق ۳۷ × ۵ سانتیمتر) و قرآن‌هایی در ابعاد بسیار کوچک حدود ۲ × ۱ سانتیمتر که به خط غبار نوشته شده و به صورت تعویذی برگردن می‌آویختند و به همراه داشتند. حال در بررسی صفحه آرای قرآن‌های دوره ایلخانی، تجزیه و تحلیل هر یک از عناصر ذکر شده ضروری است.

به همین جهت در بررسی عناصر به کار رفته در صفحه آرای قرآن‌های دوره ایلخانی، پژوهش و مقایسه‌ای آماری بر روی هشتاد نسخه از قرآن‌های خطی این دوره موجود در موزه‌های مختلف صورت گرفت که نتایج به دست آمده مربوط به هر بخش به ترتیب آورده شده است.^۲

الف - خط و خوشنویسی در قرآن‌های دوره ایلخانی:

از جمله مهمترین و عمده ترین عنصر بصری که در صفحه آرای قرآن‌های دوره ایلخانی نقش دارد، خط است. ثبت صحیح و زیبای کلام وحی باعث گردید تا از نخستین سده‌های هجری خط و خوشنویسی مورد توجه قرار گیرد و طی قرون اولیه هجری استادان خط و خوشنویسی از جمله ابن مقله (ابوعلی محمد بن علی فارسی، ۳۲۸-۲۷۲ق) و ابن بواب (ابوالحسن علی بن هلال بغدادی، متوفای ۴۱۳ق) اصلاحات و قواعد بنیادینی در خط و خوشنویسی تدوین کردند. این سیر و تحول ادامه داشت تا در قرن هفتم هجری یاقوت مستعصمی (جمال الدین ابوالمجد، متوفای ۶۹۶ق) و دیگر استادانی که بسیاری از آنها شاگردان یاقوت بودند به هنر خوشنویسی جمالی تازه بخشیدند و نهایت مطلوب به دست آنها انجام شد. یاقوت مستعصمی در هر چه زیباتر نوشتن اقلام سته (محقق، ریحان، ثلث، نسخ، توقیع، رقاع) تلاش کرد و در تراشیدن قلم و قط زدن تصرفاتی کرد و تغییراتی در روش استادان پیشین داد. بدین جهت اقلام سته یاقوتی به "خطوط

اصول" معروف است (یارشاطر، ۱۳۸۴، ۲۳) و به تدریج این خطوط جای دیگر خطوط را گرفتند. از این رو دوره ایلخانی (قرن هفتم و هشتم هجری) را باید یکی از درخشان ترین دوران خوشنویسی در جهان اسلام دانست که این موضوع در آثار و نسخ خطی باقی مانده از این دوره مشهود است.

از جمله پیشوایان و خطاطان این دوره می‌توان به احمد سهرودی معروف به شیخ زاده، مبارک شاه ملقب به زرین قلم، ارغون کاملی (تصویر ۲)، نصرالله طیب ملقب به صدر عراقی، سید حیدر جلی نویس (گنده نویس) و یوسف مشهدی و غیره اشاره کرد که به "استادان سته" معروف اند و این خطوط را در سراسر جهان اسلام نشر دادند (راهنمای گنجینه قرآن کتابخانه استان قدس رضوی، ۸۴).

در کتابت قرآن‌های دوره ایلخانی انواع خطوط (اقلام سته) به کار رفته است. همینطور کاتبان دوره ایلخانی برای بالا بردن جذابیت و زیبایی بصری قرآن‌ها و عدم یکنواختی در طرح و رنگ و افزایش تمرکز حواس به وقت قرائت از تمهیدات مختلف و چشم نوازی در خوشنویسی و صفحه آرای این نسخ استفاده کرده‌اند که این تدابیر در چند بخش مطرح می‌گردد.

۱- الف - استفاده از خطوط مختلف:

یکی از این تمهیدات استفاده از انواع خطوط در بخش‌های مختلف یک قرآن است به طوری که متن آیات، سرسوره‌ها، حواشی، ترجمه آیات و غیره هر یک به خطی متفاوت کتابت شده است. بر اساس این تحقیق و مقایسه آماری می‌توان گفت در کتابت متن آیات به ترتیب بیشتر از خط نسخ، ثلث محقق و ریحان استفاده شده و در هیچیک از قرآن‌ها متن آیات به خط رقاع نوشته نشده است. در حالی که در کتابت اسامی سوره‌ها، حواشی و کلمه جلاله در بیشتر آثار به ترتیب، خط رقاع، کوفی، ثلث، نسخ، محقق، دیده می‌شود و خط ریحان در کتابت سرسوره‌ها و حواشی هیچیک از قرآن‌ها به کار نرفته است.

۲- الف - شیوه اعراب‌گذاری آیات:

بررسی قرآن‌های دوره ایلخانی نشان می‌دهد که کاتبان و خوشنویسان این دوره اعراب و علائم تجویدی را با رنگی متفاوت از رنگ متن مشخص می‌کرده‌اند، به شکلی که در غالب آثار برای کتابت متن آیات از مرکب مشکی و برای اعراب‌گذاری و علائم تجویدی از رنگ‌های شنگرف^۳، لاجورد، قرمزی و زنگار استفاده شده است.

۳- الف - نگارش سرسوره‌ها و اسامی سور:

در قرآن‌های دوره ایلخانی سرسوره‌ها و اسامی سور به صورت الوان و با خطی متفاوت از خط متن بیشتر به قلم سفید آب، شنگرف، زر، زعفران، لاجورد و سفید کتابت شده و یا به زر تحریر^۴ شده‌اند و معمولاً از لحاظ اندازه و بزرگی حروف، از خط متن درشت تر و بزرگ تر است (تصویر ۲ و ۳). و به اصطلاح امروزی از فونت بزرگتری نسبت به فونت متن استفاده کرده‌اند.

خواص و قوائد تجویدی (تصویر ۳) و در بعضی از قرآن‌های مترجم برای نوشتن ترجمه آیات یا روایات مربوط به آیه‌های متن و فضیلت سوره‌ها، استفاده شده است. حال باید دید که در کاربرد تزئینی آن از چه نقوشی در این بخش از صفحه استفاده کرده‌اند. با مقایسه تزئینات حواشی قرآن‌های دوره ایلخانی می‌توان گفت بیشترین نقشی که در تزئین حاشیه‌ها به کار رفته انواع شمشه است، شامل:

انواع شمشه‌های زرین (تصویر ۳)، جدول و منقش بعضی نیزه‌دار، شمشه گره دار مذهب و ملون و منقش و یا در ترکیب با نقوش دیگر مانند، دوایر و قندیل‌ها، شمشه و بادامی زرین حلزونی، شمشه گره دار و قندیل، ترنج و قندیل و شمشه مذهب و منقش، شمشه و قندیل زر و تحریر، شمشه و ترنج، شمشه و بادامچه مذهب (تصویر ۱) و همین نقوش به صورت مجزا مانند، قندیل، بادامی، گره بندی، خدنگ نقاشی، اسلیمی گره‌بندی، و ... حاشیه صفحات قرآن‌ها را تزئین کرده است.

۵-ب- نقوش و تزئینات بین السطور (سطرها):

در بعضی از قرآن‌های دوره ایلخانی، فضای بین خطوط (سطرها) را با طرح‌ها و تمهیدات مختلفی تزئین کرده‌اند که این تزئینات و نقوش بین السطور شامل:

بوته اندازی الوان، تذهیب، جدول، انواع طلا اندازی مانند: طلا اندازی و جدول بندی، طلا اندازی^{۱۳} دندان موشی (مضرس) گل و برگ‌های ریز الوان و یا مخطط با نقش اسلیمی به رنگ قهوه‌ای و زعفرانی است.

۶-ب- نقوش و تزئینات به کار رفته در اوراق متن:

خارج از تزئیناتی که در بخش‌های مختلف صفحه انجام می‌شده، خود زمینه و صفحات نسخ هم در بعضی از قرآن‌ها به زیبایی تزئین شده‌اند که این تزئینات شامل:

جدول بندی یا جدول کردن صفحه (تصویر ۲)، طلا پوش کردن صفحه به همواره گل‌های الوان تزئینی، غبار طلا پوش، جدول و کمند اندازی زرین، زمینه زر و لاجورد مزین به گل و برگ خام و پخته فرنگی، بوم زرین گلدار و ... است.

ج- رنگ در صفحه آرای قرآن‌های دوره ایلخانی:

در بخش تزئینات به کار رفته در صفحه آرای قرآن‌های دوره ایلخانی، بی‌تردید در کنار مبحث نقوش، مبحث رنگ از بیشترین اهمیت برخوردار است، زیرا اگر ما رنگ را از صفحه آرای قرآن‌های دوره ایلخانی حذف کنیم، بیش از دو سوم جذابیت، زیبایی و شکوه آنها به واسطه رنگ تضعیف خواهد شد و دیگر آن جلوه بی‌بدیل را نخواهد داشت. در حقیقت نقوش به مانند جسم و رنگ چون روح آن در صفحه آرای این قرآن‌ها به کار رفته است، و گرنه بدون وجود رنگ، نقوش، چنین جلوه و صلابت خاصی را نمی‌توانست به وجود آورد. در واقع این دو عامل یعنی نقش و رنگ دو عنصر اصلی و بنیادی در ایجاد زیبایی صفحه آرای قرآن‌های این دوره و تمام آثار تاریخ هنر دوران اسلامی به شمار می‌آیند و عوامل دیگر چون قطع و جنس کاغذ، ابزارهای کتابت و زیبایی صفحات و ... همه به واسطه وجود این دو عامل معنی پیدا می‌کند و به گفته پروفیسور پوپ:

"هیچ هنری در عالم مانند هنر ایران اسلامی در عکاسی (سیاه و سفید)

است که به لحاظ ساختار، ترکیب بندی و نوع نقوش با اسامی و اصطلاحات مختلفی نامگذاری می‌شود مانند: صفحه مذهب کتیبه دار^۹ (نقوش تذهیب در ترکیب با عباراتی از یک یا چند کلمه تا چند جمله آورده شده است)، شمشه^{۱۰} مذهب (که معمولاً یک شمشه در وسط قرار دارد و یا از ترکیب چندین شمشه به صورت شبکه‌های تار عنکبوتی پیچیده و در هم تشکیل شده)، منقش (گل و برگ و بوته اندازی فرنگی و نقاشی نگارگری وار که این تزئینات در دوره‌های بعد به ویژه دوره تیموری به صورت مفصل‌تر دیده می‌شود)، مذهب سرلوح^{۱۱} سازی شده (استفاده از سرلوح به اضافه تذهیب)، مذهب و مرصع و جدول و کمند اندازی زرین و رنگین، کتیبه زرین با نقش اسلیمی^{۱۲}، ترنج و حاشیه گره‌بندی یا اسلیمی و گره‌بندی است.

۲-ب- نقوش به کار رفته در پیشانی و سرسوره‌ها:

غالب سرسوره‌های قرآن‌های این دوره مانند صفحات افتتاحیه از تذهیب و تزئینات مفصل و بسیار زیبایی برخوردار است، گاهی در یک قرآن از چندین طرح برای تزئین سرسوره‌ها استفاده شده که هیچ یک از آنها شبیه به دیگری نیست، اما به صورت کلی در تزئین این بخش از صفحات، بیشتر از نقوش اسلیمی ترنجی، نقوش مذهب و مرصع، بوم زرین گلدار و انواع کتیبه‌ها شامل: کتیبه‌های مذهب و نیزه‌دار گره‌بندی با نقوش اسلیمی (تصویر ۱)، کتیبه‌های ساده زرین اسلیمی دار و یا کتیبه‌های زرین با نقوش هندسی و اسلیمی، کتیبه‌های مخطط دارای بادامچه مذهب، خدنگ زرین و نقوش تشعیری استفاده شده است.

۳-ج- تزئینات و نقوش به کار رفته در فواصل آیات:

برای نمایش دادن فواصل آیات (بخشی که آیه‌ای تمام و آیه بعدی آغاز می‌شود) در بیشتر قرآن‌ها از نقوشی مانند دوایر تزئینی فراوان شامل: دوایر زرین، شنگرفی، لاجورد، زعفرانی، زرد و یا دوایری که درون آن به یک رنگ و محیط آن با رنگی دیگر است کشیده شده، مانند دوایر زعفرانی با محیط شنگرفی و یا دوایر زرد منقوط با شنگرف و زنگار، تزئین شده است و از گل‌های ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۱۱، ۱۶ پر استفاده شده که گل‌های ۴، ۶، ۸، ۱۱ پر بیشتر دیده می‌شود. نقوش ستاره نشان و زرین، گل‌ها پر پرو دانه نشان (گل‌های چند پر با دانه‌های لاجوردی در مرکز آن) اختر زرین مرصع، گل زرد و یا نشانه‌های قهوه‌ای درون زرد، برای مجزا کردن آیه‌ها از یکدیگر کشیده شده است (تصویر ۲)، گل‌های ۱۱ پر ودانه نشان به رنگ زرد و تحریر مشکی در فواصل آیات).

۴-ب- تزئینات و نشان‌های حاشیه صفحات:

قسمت مهمی از تزئین قرآن‌ها دوره ایلخانی که بعد از سرسوره‌ها بیشترین تزئینات را در این بخش می‌توان دید حاشیه صفحات است، بخشی که به اصطلاح امروزی به مارژین یا شصت خور معروف است و فضای بین لبه‌های کناری صفحه (حاشیه سمت راست و چپ صفحه) تا متن را شامل می‌شود و مذهب‌ان خوش ذوق از این بخش به بهترین نحو برای تزئین و زیبایی قرآن‌ها استفاده کرده‌اند در کنار کاربرد تزئینی، حواشی صفحات قرآن‌ها برای مناسبت‌های جدی‌تری مانند نوشتن علائم و نشانه‌هایی مثل (وقف یا قف)، نشان دادن عبارت سجده در کنار آیاتی که سجده در هنگام قرائت آنها واجب است، کتابت

لاجورد، زر یا طلا و شنگرف، جزء ثابت‌ترین و اصلی‌ترین رنگ‌ها در خوش‌نویسی، تذهیب و صفحه‌آرایی این دوره به‌شمار می‌آید. با مقایسه و پژوهشی که بر روی ۸۰ نسخه از قرآن‌های دوره ایلخانی انجام شد می‌توان رنگ‌ها، اولویت و میزان استفاده از آنها در صفحه‌آرایی و تزیینات قرآن‌های دوره ایلخانی را چنین عنوان کرد، به ترتیب رنگ‌ها زر یا زرین بیشترین استفاده را داشته و رنگ شنگرف و لاجورد بعد از زر، و دیگر رنگ‌ها به ترتیب سفید آب، سفید، زعفران، زنگار، زرد، طلا، سرنج، مشکی و سیاهی، قرمزی قهوه‌ای، سبز، آبی، نیلی در صفحه‌آرایی قرآن‌ها به کار رفته‌اند. این رنگ‌ها در کنار طرح، ایده و خلاقیت هنرمندان کاتب و مذهب فراخور کاربرد هر بخش از قرآن‌های دوره ایلخانی، چنان نتیجه مطلوبی به دست داده است که گویی در هر ورق پردیسی در کنار زیبایی‌های کلام وحی به تصویر کشیده شده است.^{۱۴}

نتیجه‌گیری

خط محقق و ریحان از شاخصه‌های این دوره می‌باشد، تذهیب و تزیین صفحات با استفاده از نقوش و رنگ است و ما شاهد ترکیب‌های بی‌بدیل و متفاوتی از انواع نقوش هندسی و گیاهی هستیم که به صورت شبکه‌های در هم تنیده و یا به شکل نقشی نو و مجزا به تناسب کاربرد و جایگاه قرارگیری آن در صفحات استفاده شده است. این نقوش در ترکیب با رنگ‌های خوش‌نمایی چون قرمز شنگرف، لاجورد، طلایی و ... جانی دوچندان گرفته است که این جز به مدد درایت و ذوق بالای هنری کاتبان و مذهب آن دوره میسر نمی‌شد و می‌توان گفت بی‌نظیرترین و چشم‌نوازترین آثار قرآن‌های خطی به این دوره تعلق دارد که هم به لحاظ خط و تذهیب و هم به لحاظ نسخه‌شناسی از ارزش فراوانی برخوردارند. صلابت و زیبایی خاصی که در صفحه‌آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی به چشم می‌خورد به جهت اعتدال و کمالی است که کاتبان و مذهب آن دوره در شیوه کتابت و نسخه‌آرایی قرآن‌ها رعایت کرده‌اند، که نه مانند نسخ قرون اولیه هجری ساده و بی‌پیرایه و نه مانند نسخ دوره‌های بعد اشباع شده از نقش و نگار و رنگ است. این سبک کتابت و صفحه‌آرایی در همین دوره به پایان رسیده و کتابت قرآن‌ها در دوره تیموری با سبکی متفاوت که پایه در کتابت دوران قبل دارد رخ می‌نماید.

رنگ جلوه و زیبایی خود را از دست نمی‌دهد" (پوپ، ۱۳۴۸، ۱۵۲). رنگ‌هایی که کاتبان و مذهب آن در آثار خود به کار گرفته‌اند، همواره رنگ‌های شاد، شفاف و درخشانند که از خصوصیات آنها در عین تضاد، هماهنگی و تناسب بین رنگ‌هاست. کاتبان دوره ایلخانی برای نوشتن متن آیات از مرکب مشکی و قهوه‌ای تیره استفاده می‌نمودند و برای اعراب، نقطه، علائم و نشان‌ها، سرسرخ‌ها، سرسوره‌ها، کلمات خاص مانند کلمه جلاله و خواص آیات از رنگ‌ها و مرکب‌های طلایی و زرین، سفید آب، لاجورد، شنگرف همراه با قلم‌گیری روی زمینه‌های رنگی یا ساده بهره می‌گرفتند و چون از سده ششم و هفتم هجری به بعد، کم‌کم رنگ‌های متنوع‌تر می‌شود، علاوه بر رنگ‌های مزبور، رنگ‌های زرد، زعفرانی، ارغوانی، سبز، زرد اخراپی، قهوه‌ای، لاک‌ی، نقره‌ای صورتی، زرد زرنیخی، زرد نگاری، زنگار، سرنج، نیلی و آبی را نیز مورد استفاده قرار داده‌اند، که در میان آنها استفاده از ترکیب

بر اساس مطالب گفته شده در این مقاله می‌توان چنین نتیجه گرفت که کتابت قرآن از آغاز تا امروز سیر تکاملی داشته و این تکامل از قرون اولیه هجری به صورتی ساده آغاز شد و ادامه داشت، تا دوره ایلخانی که با ظهور استادانی چون یاقوت مستعصمی و شاگردانش در حیطة خط و خوشنویسی و محمد بن ایبک و محمد بن محمود همدانی در زمینه تذهیب و صفحه‌آرایی، سبکی که از سده‌های پیشین آغاز شده و در دوره سلجوقی متحول شده بود، در دوره ایلخانی متکامل شد و به اوج کمال و زیبایی خود رسید. در حقیقت دوره ایلخانی سرمشق خط، تذهیب و رنگ‌آمیزی در هنر کتابت و صفحه‌آرایی می‌باشد. به سبب تولید کاغذ در قطع‌های بزرگ، قرآن‌هایی در اندازه‌های متفاوت از این دوره بدست آمده است.

نوع تقسیم صفحات قرآن‌های دوره ایلخانی بر اساس سنت‌های گذشته اما با شکوه و جلال بیشتری انجام پذیرفته و شامل صفحات افتتاحیه، صفحات متن و صفحات اختتامیه می‌باشد، با این تفاوت که تعداد صفحات افتتاحیه با طرح سرلوح و به صورت تمام مذهب کار شده در این دوره افزون‌تر و گاهی به هشت صفحه می‌رسد. عناصر به کار رفته در صفحه‌آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی شامل خط و خوشنویسی (که غالباً خط نسخ، ثلث می‌باشد و کتابت قرآن به

پی‌نوشت‌ها:

- ۱ مسطره: وسیله‌ای موقوایی یا چوبی بود، که در اندازه‌های مختلف و متناسب با قطع‌های کتاب ساخته می‌شد. این وسیله به شکل مربع مستطیل شکلی بود که یک‌روی آن با نخ‌های ابریشمی در جهت طول و عرض جدول بندی می‌شد. کاتب این وسیله را در زیر صفحات کاغذ مورد نظر قرار می‌داد و با اندک فشاری بر روی کاغذ اثر نخ‌های جدول بندی شده مسطره به صورت خطوط نامرئی به صفحات کاغذ منتقل می‌شد (ریاضی، ۱۳۷۹، ۴۴).
- ۲ در جلد سوم فرهنگ معین، ص ۴۱۱ (چاپ پنجم، تهران، ۱۳۶۲، موسسه انتشارات امیرکبیر) واژه "مسطره" به معنی "خط کش" و "مسطر" به معنی کاغذ خط‌کشی شده (دارای مسطر) نیز آمده است.
- ۳ مسطر (= خط کش) اندازه بیت (= سطر) را بر روی صفحات نسخه معین می‌کرده (مایل هروی، ۱۳۶۹، ۱۳۱).
- ۴ برای توضیحات بیشتر رجوع شود به پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده با عنوان (بررسی اصول صفحه‌آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی)، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۵.
- ۵ شنگرف: معربش شنجراف است و آن جسمی است معدنی، که از گرد آن-که سرخ یا متمایل به قهوه‌ای است- محلولش را می‌ساخته‌اند (مایل هروی، ۱۳۶۹، ۱۲۳).
- ۶ سه نوع رنگ قرمز با نام‌های مختلف در کتب خطی استفاده شده، شامل: سرخی (که از گیاه بدست می‌آمده و حالت برجستگی روی صفحه ندارد) شنگرف (دل سیاه، از سنگ است و جسم دارد و روی صفحات حالت برجستگی دارد) سرنج (قرمز بین نارنجی قرمز، ترکیب معدنی و گیاهی است) که از این سه، شنگرف بیشتر در دوره ایلخانی، سرنج در دوره صفوی و سرخی در دوره قاجار در کتابت به کار می‌رفته است (نقل از استاد محمد وفادارمرادی، کارشناس و ارزیاب نسخه‌های خطی بخش مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی).

- ۴ تحریر: برای نمایش بهتر جدول، کمند، نقوش و بعضی کلمات که با زر یا الوان، مغایر رنگ متن نسخه ترسیم شده اند، از دو طرف از خط باریک و نازکی با مرکب مشکی استفاده می شود که اصطلاحاً "تحریر" گفته می شود و نقوش و کلمات محصور شده را "محرر" می نامند (وفادارمرادی، ۱۳۷۹، ۷۷).
- ۵ تذهیب، ترصیع: تذهیب، نقوش منظم هندسی و جزء آن است که با خطوط مشکی و آب طلا در زمینه لاجورد و غیر آن تزیین شده و به ندرت رنگ دیگری در آن به کار رفته است. اگر غیر از آب طلا، رنگ های دیگری از قبیل: لاجورد، شنگرف، زعفران، سفید آب، زنگار، سیلو و... در زمینه زر استفاده شده باشد، آن را ترصیع یا مرصع می نامند، اما امروزه معمولاً به هردو نوع، تذهیب اطلاق می شود (وفادارمرادی، ۱۳۷۹، ۷۸).
- ۶ تشعیر: نقوش درهم و نازکی است شامل خطوط اسلیمی، ختایی، گرفت و گیر و شکارگاه با آب طلا و گاه با رنگ های دیگر اما با قلم گیری زرین که با اندکی دقت، ترتیب منظم آن قابل تشخیص می باشد. وجه تسمیه تشعیر از دو جهت اطلاق شده یکی به جهت استفاده از موی دم گربه در قلم و دیگر آنکه خطوط ترسیمی به نازکی مواست (وفادارمرادی، ۱۳۷۹، ۷۸).
- ۷ جدول: عبارتست از خط یا خطوطی مستقیم و هندسی که متن نوشته یک صفحه را از چهار جانب محصور می کند، ترسیم جدول احتمالاً از دوره سلجوقی ابداع شده و در آغاز چنان که از نسخه های قرن ششم و هفتم هجری استنباط می گردد، بسیار ساده و تنها با یک خط مرکب و مشکی کشیده می شده است. اما از قرن هفتم به بعد، جنبه تزیینی یافته و از آب طلا و رنگ های متنوع مانند، لاجورد، شنگرف، سیلو و زنگار، برای ترسیم آن استفاده شد (وفادارمرادی، ۱۳۷۹، ۷۷).
- ۸ کمند: اکثر نسخه های جدول بندی شده با فاصله بیاض (سفیدی) معینی از جدول، با خطوط مستقیم دیگری، از سه طرف (به جز قسمت عطف نسخه) جدول را محصور می کند. در آغاز از مرکب مشکی درکمند کشی استفاده می شد اما بعدها از خطوط زرین یا الوان دیگر در طرفین نیز سوده برده اند (مایل هروی، ۱۳۶۹، ۱۱۹).
- ۹ کتیبه: شکلی مستطیلی ساده، مذهب و مرصع که کتاب آرایان برای سرسوره ها، برای نسخه های قرآنی و برای سرفصل ها در نسخه های دواوین و دیگر نگارشها و جلدسازی در چهار جانب جلد نزدیک به لبه ها ترسیم می کردند.
- ۱۰ شمشه: شکلی است مدور، مذهب، مرصع و مشابه تصویر خورشید که شعاع هایی از اطراف آن خارج شده و غالباً کتاب آرایان پس از صفحه بدرقه ابتدای کتاب در ظهر (پشت) صفحه اول ترسیم می کردند و در وسط آن مطالبی مانند نام مولف و... را ذکر می کردند. یادداشت درون شمشه را که بیشتر اوقات از جانب کتابداران تهیه می شد "رسم خزانه" می نامند (وفادارمرادی، ۱۳۷۹، ۷۵).
- ۱۱ سرلوح: صفحه آغاز یا صفحات آغاز اکثر نسخه های خطی مذهب، دارای شکلی هندسی است شبیه محراب و ایوان و مزین به خطوط منظم هندسی یا گل و برگ به زر و رنگ های متنوع دیگر که "سرلوح" نامیده می شود.
- ۱۲ اسلیمی: خطوطی هستند که به صورت مارپیچ یا حلزونی با نقوش ماهیچه و چنگ که به شکل بوته جقه نمایانده می شوند. انواع اسلیمی عبارت است از: ساده، توخالی، گلدار، برگی، پیچدار، ماری، اسلیمی تزیینی و... که ساقه های آنها با طلا و رنگ های متنوع ترسیم می شده است (وفادارمرادی، ۱۳۷۹، ۷۸).
- ۱۳ طلا اندازی بین سطوح: گاهی اوقات میان سطوح دو صفحه اول یا تمام صفحات کتاب طلا اندازی می گردد به طوری که تمامی قسمت های خالی بین سطرها زربویش می شود و بعضاً کناره زمینه مذکور با تحریر مشکی محصور می کنند. در این صورت اگر خط تحریر دارای فرورفتگی ها و برجستگی هایی نزدیک به هم شبیه به خوردگی موش باشد به آن "طلاندازی دندان موشی یا مضرس" اطلاق می کنند. اگر روی همان زمینه طلا، نقوشی الوان نیز به کار رفته باشد، "طلا اندازی منقش" می گویند (وفادارمرادی، ۱۳۷۹، ۷۶).
- ۱۴ جهت آشنایی و کسب اطلاعات بیشتر در مورد هر یک از اصطلاحات و واژگان یادشده به این منابع رجوع شود: (وفادارمرادی، ۱۳۷۹) - (مایل هروی، ۱۳۶۹) - (راهنمای گنجینه قرآن کتابخانه آستان قدس رضوی).

فهرست منابع:

- اصفهانی، میرزاجیب (۱۳۶۹)، تذکره خط و خطاطان، ترجمه رحیم چاوش اکبری، کتابخانه مستوفی، تهران.
- افروند، قدیر (۱۳۵۷)، گلچینی از قرآن های خطی موزه دوران اسلامی (هنر اسلامی ۱)، موزه ملی ایران، تهران.
- افشار مهاجر، کامران (۱۳۸۳)، پایه و اصول صفحه آرایی، شرکت نشر کتابهای درسی ایران، ۱۳۸۳، تهران.
- بورکهارت، تیتوس (۱۳۴۶)، هنر مقدس، اصول و روشها، ترجمه جلال ستاری، انتشارات سروش، تهران.
- بیانی، مهدی (۱۳۵۸)، احوال و آثار خوشنویسان، جلد ۴، موسسه انتشارات چاپ دانشگاه تهران، تهران.
- پوپ، آرتور آپهام (۱۳۴۸)، شاهکارهای هنر ایران، ترجمه پرویز نائل خانلری، فرانکلین، تهران.
- کتابخانه آستان قدس رضوی (بی تا)، راهنمای گنجینه قرآن، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- ریاضی، محمدرضا (۱۳۷۹)، کتابت دوران اسلامی، باستان شناسی و هنر، شماره ۲ پی درپی و ۳، صفحات ۳۶ تا ۴۸.
- سودآور، ابوالعلاء (۱۳۸۰)، هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهید محمد شمیرانی، نشر کارنگ، مقدمه و فصل اول، تهران.
- فکرت، محمد آصف (بی تا)، فهرست نسخ خطی قرآن های مترجم، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، شماره ۱۰.
- کاظمی، سامره (۱۳۸۵)، بررسی اصول صفحه آرایی قرآن های دوره ایلخانی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- لینگز، مارتین (۱۳۷۷)، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، انتشارات گروس، تهران.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹)، نقد و تصحیح متون، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- وفادارمرادی، محمد (۱۳۷۹)، اصول و قواعد فهرست نگاری، انتشارات مجلس شورای اسلامی، تهران.
- یارشاطر، احسان (۱۳۸۴)، خوشنویسی، از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا ۴، ترجمه پیمان متین، موسسه انتشارات امیرکبیر، تهران.

J. Arberry, Arthur (1967), *THE KORAN ILLUMINATED*, A handlist of the KORANS in the Chester Beatty library, DUBLIN, HODGES, FIGGIS & co. LTD,

Komaroff, Linda/ Carboni, Stefano (2002), *THE LEGACY OF GENGHISKHAN*, (courtly art and Culture in western Asia, 1250-1353), the Metropolitan Museum of art, NewYork.

Lings, Martin / Safadi yasin Hamid (1976), *THE QURAN*, A British Library Exhibition.

Pope, Arthur Upham (1977), *A SURVEY OF PERSIAN ART*, Volumes IX, VIII, III.

Raby, Julian / James, David (1997), *THE NASER D.KHALILI COLLECTION OF ISLAMIC ART*, NewYork.